

هویت زبان فارسی املا و انشا

فاطمه جعفری کلیبر^۱، حنا بهشتی^۲

^۱ دکتری زبان و ادبیات فارسی؛ استادیار گروه ادبیات فارسی دانشگاه فرهنگیان تبریز (نویسنده مسئول)

^۲ دانشجوی معلم رشته علوم تربیتی دانشگاه فرهنگیان تبریز

چکیده

آموزش مهارت‌های زبانی (شنیدن، گفتن، خواندن و نوشتن) از مقدمات آموزش زبان به فراگیران است. مهارت نوشتن پیوند بسیار نزدیکی با درس‌های املا و انشا دارد که با تأسف، باید گفت این روزها این درس به بوتۀ فراموشی سپرده شده است و پیامد این بی‌مهری نسبت به ادبیات، غلط‌های عدیده املائی و نگارشی است که در دفتر و کتاب و ورقۀ دانش‌آموزان و دانشجویان مواجه هستیم و دردآورتر این که این تسامح در اثر کم‌توجهی به این درس، حتی به معلم‌ها نیز تسری یافته است. چندی است که هنر نویسندگی مظلوم واقع شده و این درحالی است که آدمی همواره به نوشتن نیاز دارد. از نوشتن یک "رسید یا تقاضا" گرفته تا نوشتن علمی‌ترین و زیباترین مقاله‌های علمی-پژوهشی و کتب، نیاز انکارناپذیر افراد در جوامع مدرن به نوشتن را نشان می‌دهد. درس املا و انشا رابطه تنگاتنگی با سایر درس‌ها دارد این درس زیربنای تمام علوم است. مهارت‌های خواندن و نوشتن، بنیادی‌ترین درس در مهارت زبان‌آموزی و پیوند تنگاتنگ در آموزش سایر علوم در مقطع ابتدایی و البته تمام دوران تحصیل است و املا و انشا از این دودرس نشأت می‌گیرد که در دورۀ ابتدایی بیشترین ساعات آموزش را به خود اختصاص داده است که دال بر اهمیت این درس‌هاست و پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان با آن سنجیده می‌شود. این پژوهش بر آن است که علل ضعف درس املا و انشا، راهکارهای تقویت این درس، دلایل گسترش روزافزون غلط‌های املائی و نگارشی در سطح وسیعی از جامعه و لزوم توجه به این درس پایه را در حد بضاعت خود بیان دارد. روش پژوهش در این مطالعه، کیفی است و با کمک منابع معتبر و بررسی نوشته‌های در دسترس تدوین گردیده است.

واژه‌های کلیدی: زبان فارسی، املا و انشا، هنر نویسندگی، آسیب‌شناسی درس املا و انشا

مقدمه

نگارش و درست‌نویسی در تمام مراحل عمر ما یکی از نیازهای بدیهی و مبرم زندگی فرهنگی-اجتماعی است. آدمی بی‌تردید باید به زبانِ زمانِ خود بیندیشد و بدان پیام‌هایش را انتقال دهد. آموزش املا و انشا در واقع، الفبای آموزش تمام دانش‌ها، حرفه‌ها و مهارت‌هاست. «کسی که دردِ تعلیم و تربیت دارد باید با راحت‌ترین زبان، مفاهیم موردنظر را به مخاطب تفهیم کند (ذوالنور، ۱۳۷۳، ۱)». فن درست‌نویسی (املا) توانایی تبدیل دقیق و صحیح شنیده‌ها به نوشتار است تا پیوند میان تلفظ و نوشتار برقرار شود که این خود تمهیدی برای کسب مهارت جمله‌نویسی و سرانجام نوشتن خلاق (انشا) است. آموزش درست این دروس، تمهیدی زیربنایی برای پیشرفت و ترقی زبان و فرهنگ کشور و توفیق روزافزون علاقمندان برای تحصیل علوم مختلف است. توجه به این درس‌ها و اهمیت دادن به املا و انشا تلاشی است در جهت بهبود هنر نویسندگی و تقویت خط و ربط دانش‌آموختگان، درحالی که درامور روزمره از عهده رفع نیازهای لازم شخصی خود برآیند و از نوشتن یک تقاضای ساده عاجز نباشند.

از آنجا که زبان و خط، عمده‌ترین شیوه ارتباط کلامی است و انسان‌ها برای بیان احساسات و انتقال پیام‌ها و ابراز افکار خود از خط و مهارت نوشتن یاری می‌گیرند توسعه علمی نیز در هر زمینه‌ای مدیون درست‌نویسی و بهره‌گیری از خط و جمله است و این مهم شایسته است که به از این‌ها حمایت شود چرا که تداوم حیات علمی با خط و زبان میسر است و زبان فارسی با آن همه غنای فرهنگی و آثار فاخر سزاوار است که با نشاط و قدرت تمام زبان زنده، پویا و سرزنده‌ای باقی بماند.

از آن روزی که دروس املا و انشا در مدارس مورد بی‌مهری و کم‌توجهی واقع شد روز به روز نثر فارسی رو به اضمحلال گذاشت و زبان فارسی سیر قهقراپی پیش گرفت و هرروز سستی در تاروپود زبان فاخر و ارزشمند سعدی و مولانا و شمس و قایم‌مقام نفوذش بیشتر و بیشتر شد و تالافُ آن همه شکوه و عظمتِ دیرین ایران و زبان فارسی، کم‌فروغ‌تر شد. گرچه مسئولان محترم این حال و این ضعف را دریافتند و زبان ارجمند فارسی را تا حدودی از این ورطه رها کردند. فرهنگستان زبان و ادب فارسی در این میان رسالت سنگینی بردوش دارد و بایسته است در شیوه آموزش نوین دروس ادبیات فارسی به ویژه درس‌های املا و انشا و دستور زبان فارسی تجدید نظر تخصصی و دلسوزانه‌ای داشته باشد تا زبان ریشه‌دار نیاکان خود را از ضعف و زوال وارهاند. این بلای واگیر بعد از کم‌شدن ساعات درس حیاتی ادبیات از مدارس، نفوذ و بروز برق‌آسا در میان کاربران شبکه‌های مجازی گرفت و گسترش روز افزون غلط‌نویسی دانش‌آموختگان مدارس و دانشگاه‌ها دردی است که در ادارات، روزنامه‌های کثیرالانتشار و... به غلط‌های فاحش املائی برخی کلمات ساده برمی‌خوریم و گاه گناه آن را به گردن تایپیست‌ها می‌نهیم که اغلب نابخاست. زبان فارسی زبان رسمی کشور ماست و متصدیان امور باید آن را چون جان عزیز دارند و به دست نسل متعهد و کارآمد بسپارند

تا وارث واقعی آن باشند وگرنه چه کسی این زبان را که روزگاری سیطره ای به پهنای امپراتوری عظیم ایران داشت از گزند آسیب‌ها مصون خواهد داشت؟ زبان فارسی، قرن‌های متوالی، زبان رسمی و فرهنگی بخش عظیمی از جهان بوده است از آسیای صغیر و میانه تا شبه قاره هند بر این زبان آثار مکتوب گران قدری بر جای گذاشته اند که حاوی ارزش‌های والای انسانی و حافظ وحدت قوم ایرانی و رمز هویت ملی ماست در کتاب زبان فارسی دبیرستان به خوبی، اهمیت و جایگاه زبان و ادبیات فارسی و درس‌های املا و انشا تبیین شده اما نبود فرصت کافی برای تمرین و تکرار، مشکلات عدیده ای در این دروس به بار آورده است و ما هر روز شاهد غلط‌های فاحش املائی و نگارشی در ادارات و مدارس و دانشگاه‌ها هستیم. گرچه این معضل هرازگاهی در مجلات و مقالات بازنموده می‌شود ولی اقدامی اساسی از سوی دست‌اندرکاران دلسوز صورت نگرفته و مشکل همچنان دامنه اش وسیع‌تر می‌شود و شاید ناله ما به جایی نمی‌رسد.

گوش اگر گوش تو و ناله اگر ناله ماست آنچه البته به جایی نرسد فریاد است

لزوم نگاه تازه به این زبان ارجمند و بررسی تخصصی مشکلات آن، همتی همگانی و عزم ملی می‌طلبد تا از انحطاط و تنزل زبان فاخر فارسی جلوگیری شود و اقتدار آن حفظ گردد. پیشینیان با تمام قدرت خود، آثار مکتوب بی‌بدیلی بر جای گذاشته اند که حاوی ارزش‌های والای انسانی و نشانگر فرهنگ پر بار ایران زمین است که حتی نام آن شاهکارهای جهانی، هریرانی را غرق غرور و لذت و مباهات می‌کند؛ پس هم بر ماست که دلسوزانه آسیب‌های ویرانگر را که چون موربانه بر جان این زبان افتاده است ریشه کن کنیم.

اهداف درس املا

مهارت املا نویسی، بویژه نوشتن املائی تقریری، موجب تقویت بنیه علمی و آشنایی با تلفظ صحیح کلمات و جمله‌ها می‌شود؛ از طریق این درس شنیده‌ها را بهتر درک می‌کنیم؛ گفتار را به نوشتار تبدیل می‌کنیم؛ دقت و حافظه خود را تقویت می‌کنیم، شنیده‌ها را درست و خوانا می‌نویسیم. (زندگی؛ ۱۳۹۱، ۷۳) اما درس املا با همه ضرورت و اهمیت، همواره مورد بی‌توجهی واقع می‌شود، در کتاب درسی "فارسی" که در چهار حوزه (دستور، تاریخ ادبیات، آرایه‌های ادبی و املا) تنظیم شده برای املا سه نمره منظور شده است. امروزه در دوره دبیرستان، سالی یکی دوبار املا تمرین می‌کنیم و فقط سر جلسه امتحان ترم، دانش‌آموزان املا می‌نویسند. اهدافی که درس املا دنبال می‌کند اگر به درستی اجرا شود زبان و ادبیات ما را سرحال و زنده نگه داشته است، بنابراین لزوم حراست از این ریشه و احترام نهادن بر آن، با برنامه‌های مدون از دفتر تألیف کتب درسی، بیش از

این‌ها انتظار می‌رود و تصور هولناک و غمباری است تصور نبودن زبانی که دیروز و امروز ملت ما را به هم پیوند زند. اگر زبان فارسی نباشد وحدت قوم ایرانی و هویت ملی ما برباد خواهد رفت.

دلایل گسترش بی‌رویه غلط‌های املائی و انشایی

در تمام زبان‌ها درس‌های املا و انشا از اصلی‌ترین و مهمترین دروس به شمار می‌رود و قلم، حرمتی دارد و مهارت نوشتن، هنر و شأن و منزلت، تلقی می‌شود. زنگ املا و انشا فرصت مغتنمی است برای پرورش و شکوفایی استعداد های فراگیران و دانشجویان و تقویت دانش‌آموزان ضعیف و ارائه راهکارهایی برای رفع این نقیصه که در فرایند یاددهی-یادگیری باید بدان توجه ویژه بشود که البته غریب افتاده است.

گسترش روزافزون غلط‌های املائی و انشایی هشدار جدی بر اهل زبان و اعضای فرهنگستان زبان فارسی است. به نظر می‌رسد موارد زیر از دلایل عدیده رواج این بی‌مبالاتی نسبت به ادبیات و در آینده ای نه چندان دور، نسبت به تمام علوم است و این ضعف‌های به ظاهر ساده و کم اهمیت، اما بنیادین، هرج و مرجی در زبان به وجود می‌آورد که ایجاد ارتباط و انتقال اندیشه را نیز مخدوش می‌سازد. افکار اندیشمندان با نوشتن، تثبیت و تکثیر می‌شود و نوشته‌ها از گفته‌ها اثرگذاری جدی‌تر و ماندگارتری بر دیگران دارد و وجود غلط‌های املائی و انشایی در نوشته تأثیر منفی شگرفی بر خواننده می‌گذارد.

بررسی آسیب‌های درس املا

زبان نوشتار به طور طبیعی معادل و مطابق با زبان گفتار است یعنی شکل املائی کلمات تابع شکل آوایی آنهاست. درس املا سعی دارد زبان ملفوظ را با زبان مکتوب مطابق سازد. اما در زبان فارسی به دلیل تطوّر و تحوّل تدریجی زبان، نامطابق‌های املائی در کلمات به وجود آمده است که شکل نوشتار آنها با صورت آوایی یا تلفظ برابر نیست و تفاوت آوایی و املائی آنها بر بیشتر زبان‌آموزان، مشکل‌آفرین است. البته در تمام زبان‌ها این مشکل وجود دارد و این از آنجا ناشی می‌شود که زبان گفتار بیشتر و سریع‌تر از زبان نوشتار تغییر می‌پذیرد مانند "خواهر" که «و» از تلفظ ساقط است. این واو در گذشته نوشته و خوانده می‌شد که در فارسی معیار امروز به تلفظ در نمی‌آید و علت این امر سیر تطوّر تدریجی و سایش واژه‌ها در گفتار، (اصل اقتصاد زبان) در اثر تکرار زیاد و تمایل به سهولت تلفظ از سوی گویشوران است؛ این تطوّر در خط و نوشتار بسیار کند رخ می‌دهد ولی در گفتار سریع‌تر صورت می‌گیرد و آموزش این گونه کلمات بر گویشوران و فراگیران زبان همواره دشوار است. (همو؛ ۱۳۸۳، ۶۷) هم چنین «فرایندهای واجی که سبب می‌شود با تغییراتی چون کاهش (قنددان = قندان)، افزایش (خیابان = خیابان

(، ادغام (بدتر=بتر) و ابدال (شنبه = شنبه) در نمودآوایی کلمه‌ها مواجه شوند که آثار بحث برانگیز آن در درس املا نمودار می‌شود. (زبان فارسی ۳ متوسطه؛ ۱۳۸۶، ۸۴- ۸۵)

درس املا که مهارت زبان‌آموزی را تقویت می‌کند و در فرایند آموزش و یاددهی نقشی اساسی دارد. ضرورت توجه به پاره‌ای مسائل و جدی گرفتن روش تدریس و آموزش املا به فراگیران و دانش‌آموزان، امر تعلیم و تعلّم زبان را تسهیل می‌کند و تعامل معلم و متعلّم بهبود یافته و معضلات این درس به تدریج کاهش می‌یابد.

مهمترین علل بروز غلط‌های املائی

- وجود کلمات نامطابق املائی و آوایی
- کم‌رنگ‌شدن درس املا در میان دروس
- کم‌اهمیت تلقی شدن املا، به عنوان یک درس مستقل از سوی مسئولان و فراگیران
- بی‌علاقه‌شدن دانش‌آموزان به نوشتن و تمرین کردن
- وجود دفترهای تمرین برای تمام دروس و به تبع آن کم شدن تمرین برای مهارت نوشتن
- رواج نوشته‌های ماشینی و سلب مسئولیت از افراد در قبال غلط نویسی
- راج بی‌رویه شبکه‌های مجازی، ارتباطات فراوانی پیامکی، ارسال پیام‌های کوتاه مغلوط از مرجع‌های ناشناس و غیرمتعهد و عادت کردن چشم خوانندگان به شکل نادرست واژه‌ها
- عدم آشنایی کامل و کافی با شکل حروف الفبا و درست نویسی آنها به ویژه در گروه کلماتی که واج‌های چندحرفی دارند. (و بی‌تفاوتی نسبت به آنها)
- نداشتن معلومات زیاد نسبت به رابطه‌های معنایی واژه‌ها مثل مترادف، تضاد، تضمن و تناسب
- رعایت نکردن بایدها و نبایدهای املائی (رواج شکسته نویسی، عدم دقت در نقطه و دندان کلمات، شکل حروف، جای تشدید و...)
- بی‌دقتی در نوشتن شکل درست همزه و کرسی آن در کلمات

- کم توجهی به درست نوشتن کلمات دخیل (وام واژه‌ها) رعایت نکردن رسم الخط زبان مبدأ در بیشتر این واژه‌ها

- عدم توجه و احساس مسئولیت نسبت به رسم الخط مدون و چسبیده و جدا نویسی

- وجود لاک غلط‌گیر به نوعی میزان دقت دانش‌آموز را می‌کاهد در حالی که در برخی ممالک، دانش‌آموز اول ابتدایی حق ندارد با مداد، مشق و تمرین بنویسد تا دقت کافی در آموزش نوشتن داشته باشد. (محققان معتقدند این کار درصد دقت آنها را بالا می‌برد.)

- توجه به بعد آزمونی املا در مدارس به جای بعد آموزشی آن

اینها در حالی است که می‌دانیم اگر املای کلمات درست نباشد ارتباط زبانی مختل می‌شود و در انتقال پیام و اندیشه هرج و مرج به وجود می‌آید. بی‌توجهی به موارد بالا غلط‌های املایی فاحشی در نوشته‌های دانش‌آموزان را سبب می‌شود که هر روز رو به فزونی است در حالی که لزوم توجه به درس املا و درست نوشتن کلمات بر اهل زبان پوشیده نیست پس تأکید بر **وجه آموزشی املا** نسبت به **وجه آزمونی آن**، حیاتی‌تر و کارسازتر است.

راهکارهای تقویت املا

انتخاب و گزینش شکل صحیح کلمات از طرق مختلف امکان‌پذیر است:

- از طریق دیدن شکل درست هر کلمه و آشنایی چشم با آن

- از راه شناخت اشتقاق و هم‌خانواده کلمه‌ها

- از راه پی‌بردن به معنی آنها

- از طرفی حین تدریس و روخوانی به دانش‌آموز گوشزد کنیم که چه کلماتی دارای اهمیت املایی هستند. (از جمله کلماتی که دارای یک یا چند حرف با تلفظ همسان هستند توجه و دقت بیشتری می‌طلبند.)

معلم ادبیات در کلاس درس، ضمن خواندن متون نظم و نثر باید توجه دانش‌آموز را به کلمات دارای اهمیت املایی معطوف دارد و دلیل این امر را بر او توضیح دهد تا دانش‌آموز آگاهانه هم متن را بفهمد و هم شکل درست واژه را بیاموزد و به خاطر بسپارد.

سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی از معلمان تمامی دروس بخواهد که نسبت به غلط‌های املائی و انشایی دانش‌آموزان واکنش نشان داده و نمره کسرکنند تا موجبات توجه جدی به آموزش درس املا و اهمیت آن فراهم شود و به مهارت نوشتن، اهمیت دوسویه داده شود. معلمان دروس دیگر همیشه از غلط‌های املائی و انشایی دانش‌آموزان شکوه می‌کنند. معلم تاریخی می‌گفت در ورقه دانش‌آموز دبیرستانی، چهل غلط املائی بود. این همه بی‌خیالی از کجا سرچشمه می‌گیرد؟ کجای کار اشکال دارد که دانش‌آموزان ما در قبال این همه اغلاط فاحش نوشتاری احساس مسؤولیت نمی‌کنند؟ (مسئولان، ما معلمان، هرکس که واژه غلط را مشاهده کند باید تذکر دهد).

مقطع ابتدایی، زیربنای آموزش صحیح کلمات بر نوآموزان است. در این سال‌ها شایسته است آموزش املائی کلمات به اشکال مختلف صورت گیرد تا نتیجه مطلوب و دلخواه به دست آید و دانش‌آموز خودباوری و اعتماد به نفس لازم را کسب کرده و بر توانایی‌های ذهنی خود تکیه کند. آموزگار، با حوصله، تکلیف دانش‌آموزان را ببیند و غلط‌گیری کند تا این امر، دقت نوآموز را افزایش دهد.

روش‌های مختلف آموزش نوشتن و املا

آموزش و تمرین نوشتن غیرفعال (رونویسی و مشق شب)

آموزش و تمرین نوشتن نیمه فعال (املائی حضوری و نوشتن در تخته - املائی تقریری)

آموزش و تمرین نوشتن فعال (جمله‌سازی و انشانویسی)

آموزش و تمرین نوشتن خلاق (مقاله‌نویسی و نوشتن متن ادبی) (زندگی؛ ۱۳۹۳، ۱۴۷)

معلم در مقطع ابتدایی به خصوص در کلاس اول مسؤولیت سنگین و خطیری دارد چرا که آموزش اولیه و عمده در این مرحله شکل می‌گیرد.

نتیجه‌گیری

درس‌های املا و انشا در تعلیم و تربیت، حکم خشت اول بنا را دارد و پایه و اساس تمام علوم است. بدون آموزش صحیح آنها نمی‌توان به کسب سایر علوم پرداخت. لزوم توجه به این دروس گامی بنیادین، و دلیلی مبرهن بر اهمیت علم‌آموزی است.

برابراب ادب و معلمان ادبیات واجب است که این ارکان اصلی ادبیات را تقویت و حمایت کنند و این زبان فاخر را همیشه تاریخ شکوهمند و پراقتدار نمایند. وجود زنگ املا و انشا به رونق نوشتن و نویسندگی می‌افزاید، ذهن و اندیشه را صیقل می‌دهد و پویایی ادبیات را ترویج می‌کند. املا و انشا روح ادبیات نه که روح علم است. سیل غلط‌های املائی و انشایی دانش‌آموزان و دانشجویان، از پیامدهای کم‌توجهی به این دروس و کم‌رنگ نمودن آنها در برنامه درسی مدارس می‌باشد و این بحران باید به صورت مستمر چاره‌اندیشی شود. آسیب‌شناسی دروس املا و انشا، کشف نابسامانی‌های باب شده در ادبیات و علل آنها، ... هشداری است بر متصدیان امر آموزش و گامی است در جهت رفع این نقایص. وقتی مشکلات و موانع شناسایی شود رفع آنها آسان‌تر می‌شود. در این جستار به قدر وسع، به برخی از علل رواج غلط‌های املائی و انشایی اشاره شد. لازمه پیشگیری از گسترش بیشتر آن، توجه اساسی به دروس و برنامه‌های ادبیات فارسی در مدارس است و غفلت از ادبیات به منزله غفلت از فرهنگ ایرانی، وحدت ملی و نابودکردن میراث گرانبهای گذشتگان است.

منابع

- ذوالنور، رحیم (۱۳۷۳) رفتارشناسی زبان، تهران: انتشارات زوار
- داوودی، حسین (۱۳۶۷). راهنمای درس املا و دستورالعمل تصحیح آن. تهران: انتشارات مدرس
- زندی، بهمن (۱۳۸۳). اصول و برنامه‌ریزی درسی فارسی، انتشارات دانشگاه پیام نور
- ----- (۱۳۹۱). زبان‌آموزی، تهران: انتشارات سمت
- ----- (۱۳۹۳). روش تدریس زبان فارسی، تهران: سمت
- کتاب‌های فارسی دوره متوسطه ۱، ۲، ۳ چاپ ۱۳۹۵
- مجلات آموزش رشد ادب فارسی، شماره های ۳، ۴، ۵، ۱۸، ۲۶